

A KONTINUITÁS PROBLÉMÁJÁHOZ

A „kontinuitás” fogalma a mai történetírásban kétséget kizárva tágabb, mintsem hogy egyszerűen kronológiai, az események következési rendjét leíró eszközként kezeljük. Adott társadalmi és politikai struktúrák kontinuitását olyan történeti tényezőkként is számba vehetjük, mint amelyek speciális történeti fejlődésnek biztosítanak keretet. Ebben az értelemben a „kontinuitás” magyarázó és okfeltáró történeti vizsgálódások alapkategóriája is lehet. A történészek gyakran élnek a fogalom használatával, amikor erőteljes társadalmi változásokat értékelnek, általában azzal a motivációval, hogy a kataklizmák után esetlegesen /szükségszerűen továbbélő, a „rég” történeti rendszerben már meglévő és most örökített, történetileg identifikációt biztosító jelenségeket azonosítani tudják.¹

Nyilvánvaló, hogy nincs olyan társadalom, melynek kontinuum történeti sajátosságai csak egyféle logikai láncon kapcsolhatók egymással össze, mint ahogy az is nyíltan kimondható, hogy nincs tökéletes átfedés a társadalom egy adott korszakbeli és az azt megelőző történeti karakterei között. A „kontinuitás” fogalma tehát összegzése mindannak, amit a történészek egy adott társadalmi és politikai rendszerben domináns és divatos kifejezéssel élve, „eredeti jellegzetességeknek” tartanak. Ebből következik, hogy egy társadalomban eltérő: részleges vagy teljes kontinuitások, diszkontinuitások vannak jelen egyidejűleg, illetve a történelem különböző periódusaiban. Lehet találkozni utalással ún. ellen/negatív kontinuitások meglétére is.

Német történeti kontextusba helyezve ezt az utóbbi megállapítást, eszünkbe juthat a szociáldemokrácia és a liberális szabadságjogokhoz való ragaszkodás „negatív” kontinuitása, mely még a Harmadik Birodalom korában is jelen van, mintegy ellentételül a modern német történetben végig megbúvó autoriter, a náciizmust is részben produkáló struktúráknak.²

A német társadalom-, és politikatörténetben fellelhető kontinuum illetve diszkontinuum elemek számbavétele azért izgalmas, különösen a 20. századi eseményeket véve alapul, mert közelebb hozhat bennünket az e századi összeurópai történeti folyamatok teljesebb megértéséhez is, lévén Németország központi „történetformálója” kontinensünknek.

1933-mal kapcsolatban a történészek kétféle, egymással szorosan összefüggő kontinuum jelenségcsoportot különböztetnek meg leggyakrabban. Az egyik megközelítési módban a történészek „alapvető” gazdasági, társadalmi, ideológiai, politikai struktúrákat írtak le Németország egyesítése utáni történetét tárgyalva, azzal a céllal, hogy bemutathassák a náci hatalomátvételnél teret adó német történeti helyzet alapelemeit. A másik megközelítésben a kutatók a hitleri, bismarcki, és wilhelmi Reichék közötti hasonló szálakat keresnek, hogy azokat elhelyezhessék valamilyen logikai láncrea fűzve a német történelem menetében. Célokat, struktúrákat, „tipikus” politikai mechanizmusokat vázolnak fel ezekben a történeti képletekben, hogy valamiképpen a Harmadik Birodalmat elhelyezzék a német történeti fejlődésben.³

A második világháborút követő évtized főképpen moralizáló történészvitái könnyen összefoglalhatók ebben a kérdéskörben. A győztes nyugati hatalmak történetírói egyön-

tetűen azt vallották, hogy a náciizmus a német múlt egy hosszas intellektuális és politikai áramlatának kulminációja, melyet Lutherig, sőt korábbra is vissza lehet vezetni.⁴ A német történészek, egyáltalán nem meglepő módon, a Harmadik Birodalom létrejöttét katasztrófális véletlenként értékelték: olyan történelmi balesetnek, amely az első világháborút jellemző és az azt követő negatív tendenciák eredője. Az ő interpretációjukban a náciizmus szakítást jelent a „tradicionális” német történeliséggel, és nem látni azokat a történelmi okokat, legalábbis a 20. század előtti időkben, melyek 1933-hoz kontinuous módon vezettek volna.⁵

A szakmai vita teljesen új alapokon folytatódott 1961 óta, amikor publikálásra került Fritz Fischer⁶ szintézise a német világhatalmi törekvések érvényesüléséről az I. világháborút megelőző időszakban és a háború alatt. E nagy jelentőségű mű jelentős ösztönzést adott a wilhelmi Németország politikai és társadalmi struktúrájának gyökeres felülvizsgálatához, különösen az 1871–1918 közötti időszakra vonatkozóan.

A mai német és angol történészek többsége lényegében egyetért véleményünk szerint abban, hogy a náciizmus hatalomra kerülésének magyarázatához figyelembe kell venni olyan „különös jellegzetességeket” (singular features) a németiség történetében, amelyek egytől egyig a gyors iparosodás, a Reich megalapozása és a keretek konszolidálása, valamint a világhatalmi tényezővé válás éveiben alakulnak ki és válnak döntő fontosságúvá.

A továbbiakban a történelmi kontinuitás fogalmát persze nem abszolutizálva, de azt figyelembe véve, négy folyamatosan meglévő történelmi tünetegyüttest vizsgáltunk meg közelebbről: a politika elitista jellegét, az expanzionista külpolitika folytonosságát, az ideológia és a politikai kultúra alakulását és a politikai tényezők mobilitását illetve mobilizálhatóságát.

Mióta Fritz Fischer imponáló magabiztossággal bemutatta a német politikai elit tudatos expanzionizmust erőtető és Európát meghódítani akaró törekvéseit az 1914–18-at közvetlenül megelőző időben és a háborúban, az elitet alkotók szerepe az 1933-mal kontinuitást keresők számára az egyik fő kutatási terület lett. A németek részéről Hans-Ulrich Wehler⁷ képviseli legmarkánsabban azt a nézetet, miszerint igenis létezik egy olyanfajta történelmi kontinuitás, amely abból áll, hogy a Reich megalapítása óta az ipar, a hadsereg, a bürokrácia és a nagybirtokos réteg tagjai: a német hatalmi elit hatalma megtartása érdekében folyamatosan autoriter és úgymond „ellenforradalmi” politikai stratégiákat alkalmaz. Ezek a veszélyesnek nyilvánított társadalmi erők – főképp a szociáldemokraták által megszervezett munkásosztály – megfékezésére irányulnak. Ezen interpretáció szerint a konzervatív, reakciós hatalmi elit tevékenysége és politikai dominanciája jelenti a legfőbb kontinuous elemet abban a történelmi folyamatban, amely így szükségképpen nem vezethet egy liberális, demokratikus jellegű német politikai struktúra kialakításához. Ezekből az következik, hogy a náciizmus lendületét, legalábbis részben abból az ellenállásból merítette, amelyet az elit egy jelentős része az ipari társadalom egalitáriánus tendenciáival szemben fejtett ki.

Bár mostanára az alulról építkező „grass roots” politikai mobilitást elhanyagoló és túlzottan a hatalmi elit politizálásra koncentráló történelmi megközelítést heves támadások érték.⁸ Nem lehet elvitatni annak történelmi jelentőségét, hogy ez az elit milyen nagymértékben képes volt hatalmi pozícióit – az 1918-as forradalom ellenére vagy épp annak következtében – végig megtartani és a Weimari Köztársaságon belül ezt rekonszolidálni. Elhatárolódásuk a Köztársaságtól a kezdettől fogva nyilvánvaló volt, egy politi-

kai alternatíva keresése egyre erősebb mértékben evidenssé vált, és Hitler hatalomra jutásában minden kétséget kizáróan meghatározó szerepük volt.

Összefoglalásul talán annyit lehet kijelenteni, hogy a konzervatív politikai elit kontinuos pozíciómegtartása és fentebb vázolt stratégiája nélkül a náci nem valószínű, hogy hatalomra juthattak volna és az még kevésbé, hogy hosszú távon megtarthatták volna hatalmukat.

A külpolitikai expanzionizmus olyan jelenség, amely szoros kapcsolatban van az előbb vázolt hatalmi elit autoriter belpolitikai céljaival. Fischer műve azt mutatja többek között meg, hogy az I. világháborút megnyitó német–osztrák katonai és diplomáciai agressziót nem lehet csupán a Kaiser és közvetlen környezetének megalomán törekvéseivel magyarázni, hanem fel kell hívni arra a figyelmet, hogy ezek a törekvések a német hatalmi elit széles körű konszenzusával találkoztak. A belpolitikai törekvéseket összekapcsolva a külpolitikával, mégpedig elméletileg elemezve a hatalmi elit struktúráját, arra vezette Wehler-t és még többeket,⁹ hogy a II. Vilmos vezette ország egyre expanzívabbá váló külpolitikai törekvései mögött az áll, hogy a birodalmi állam keretei között meglévő szociális feszültségeket le kellett valamilyen módon vezetni. A „szociális imperializmus” (social imperialism) ilyen megközelítésben egy kulcskomponensként kezelhető a második és a Harmadik Birodalom között meglévő történeti kontinuitás bizonyításakor.¹⁰

Más, és nemcsak keletnémet történészek azt vallják meghatározónak, hogy nem „szociális imperializmusról” van itt szó, hanem kapitalista imperializmusról, amely a fő összekötő- és magyarázóelem a wilhelmi és hitleri Németország története megértéséhez. Szerintük a kapitalista uralkodó osztályok egyre erőteljesebben monopolizálták a politikai hatalmat és a kapitalizmus természetrajzához „by definition” hozzátartozik egy erőszakos, imperialista, expanzionista külpolitika, melynek fő célja a monopóliumok maximális profitkitermelésének megszerzése és megtartása, bizonyos piacok, a munkaerő, a nyersanyag és a fizetőképes kereslet folyamatos biztosítása stb.¹¹

Látható tehát, hogy bár a német wilhelmi és hitleri expanzionizmust eltérő okokkal lehet magyarázni, maga az expanzionizmus ténye jellegében összeköti a két birodalmat. A hódítási vágy nem egy maroknyi szélsőségesen gondolkodó német programja volt, hanem jelentkezett a politikai „pressure group”-ok célkitűzéseiben és propagandájában az I. világháborút megelőzően.

A vereség és a versailles-i békerendezés nyomán bekövetkezett területi veszteségek – különösen a német politikai spektrum jobb oldalán – mintegy legitimizálták a revizionista törekvéseket, hivatkozási alapot adva a területi rendezés szükségességének.

Hitler politikai sikerességét többek között a német expanziós törekvéseket illetően széles társadalmi konszenzus kontinuitása magyarázhatja. Döntő fontosságú, hogy a hatalmi elit éppen a külpolitikai expanzió kérdésében tudta hosszú távon konszolidálni a társadalmi feszültségeket.¹²

Az ideológiai és politikai kultúra kérdése talán az a terület, ahol a kutatók egy része a legtávolabbi múltig visszavezetve véli a náciizmussal összeecsengő német történeti, kultúranropológiai elemeket felfedezni. A „német betegség” (German disease) áltudományos és érzelmeikkel túlfűtött megfogalmazásának mellőzése és elítélése mellett megfontolandó felhívni a figyelmet azokra a politikai és társadalomelméleti vonulatokra, amelyek a múlt század főleg utolsó két évtizedében erősödtek meg, hogy aztán a társadalom széles körei ismerjék és fogadják el azokat a háborús vereség, majd pedig a forrada-

lom bukása hatására. A náci ideológiának jelentős összetevői közül többet meg lehet találni a wilhelmi „populista imperializmus” korának ideológiai építőelemei között. A rasszista, szocio-darwinista filozófiák, a neokonzervatívok antidemokratikus elképzelései, kiegészülve az „Új Birodalom” felépítésének, egy „konzervatív forradalom” felülről való megszervezésének gondolatával egy olyan pszeudo-intellektuális háttérrel jelentettek, amelyből a náci ideológia logikusan fejlődhetett ki.¹³

A századeleji Európában szinte mindenütt megtalálható az antimarxista és az antiszemita ideológiai képződmény. A német társadalomban ez különösen nagy intenzitással jelentkezett és megfigyelhető volt az a nem elhanyagolható tünet is, ahogyan a burzsoázia előtérbe helyezi az egység, szolidaritás és társadalmi harmónia jegyében az osztály nélküli „nemzeti közösség” programját. Az extremitásig fokozott és hangoztatott sovinizmus, a militarizmus glorifikálása és a német nemzeti karakter minden más fölé emelése ugyancsak fontos történeti kontinuitási elemként kezelhetők. Világosan látható azonban az is, hogy az eszmei kontinuitásnak úgy van igazán jelentősége a két birodalom történetének összefüggésrendszerében, ha megvizsgáljuk ezen ideológiák politikai súlyát is. Például az antiszemitizmus kulcsszerepet játszik a náci Németország ideológiájában, de csak marginális helye van a wilhelmi birodalomban.

A politikai eszmék politikai súlyát nagymértékben befolyásolták az új típusú politikai mobilizációs és szervezési keretek, melyeket vizsgálódásunk negyedik pontjaként korábban említettem már.

A wilhelmi korszakban jelentkezik a német történelemben első ízben nagy lendülettel a populista, radikális jobboldal, amely mind a szocialista, mind pedig a konzervatívnak nevezett „status quo-őrző” politizálást elveti, és a nemzet megújulását összekapcsolja a bel- és külpolitikai nacionalista stratégiával. Ez a stratégia politikailag mobilizálta azt a többségében középosztályi társadalmi tömeget, amely a századelőn kifejezetten potenciális destabilizáló erőt képviselt és az antimarxista, imperialista „pressure group-ok” tömegbázisát adta.

A legnagyobb csoportosulás ezek közül a Flotta Liga volt (1907-ben). A kérészéletű Vaterland Partei 1917–18-ban mintegy 800 000 németet tömörített szélsőséges sovinizta programjával. Az olyan félkatonai szervezetek, mint az exkatonákból álló Stahlhelm, amely különben több, mint 1 millió tagot számlált ugyanebben az időpontban, nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a háborúk közötti időszakban végig jellemző maradjon a politikai atmoszférára a szélsőséges nacionalista és szocialistaellenes ideológia. E szervezetek tagságának jelentős része a későbbiekben a náci mozgalom tömegbázisává vált.¹⁴ Az 1890-es évek végétől jelentkező erőteljes politikai-szervezeti tömegmobilizáció szociológiailag véve elsősorban a középosztályok alsóbb szegmentumára hatott döntően. A fenti kontinuitás-elemek számos történész számára döntő bizonyítéknak tűntek a wilhelmi és a hitleri birodalom szerves társadalomtörténeti összefüggéseinek leírásánál.

Geoffrey Eley egy évtizeddel ezelőtt erről az összefüggésről így számolt be: „Addig nem fogjuk tudni megérteni a jobboldali radikalizálódás természetét, – amely pedig döntő jelentőségű a német fasizmus sajátosságainak megértésénél – amíg azokat a széles körben elterjedt aspirációkat és követeléseket meg nem értjük, amelyekkel az 1890–1914 közötti időszakban a régi típusú konzervatív pártoknak szembe kellett nézniük.”¹⁵

Ha a történész egy adott korszak jellegzetességeit az azt megelőző vagy követő korok kontinuuosan meglévő elemeinek leírásával próbálja meg bemutatni, mindenképpen el kell kerülnie azt a hibát, hogy egyes elemeket abszolutizáljon mások rovására. Éppen

napjaink hazai történetírói megújulása adja meg számunkra erre a lehetőséget. Az 1933-as politikai hatalomátvételt ezért az eddig vizsgált szálak eredőjeként próbáljuk meg értékelni. Az 1932–33-as évek fordulóján azt láthatjuk a német politikai élet színpadán, hogy a náciizmus az a politikai-ideológiai mozgalom, amely a leeffektívebben koordinálja a politikai elitizmus érdekeit az összes mozgalom közül. Vallotta a külpolitikai expanzivitás elsődlegességét, mellyel már önmagában is képessé tette magát a mozgalom és a politikai elit támogatásának összehangolására, valamint emellett politikai arculatának ezt az elemét össze tudta kapcsolni a nacionalista szolidaritás nemzeti-soviniszta, antimarxista ideológiájával.

Ez volt az az indítóerő, amely képes volt arra, hogy politikailag mobilizálja, illetve ahogy láttuk, mobilizálva tartsa elsősorban az ún. „Petty bourgeoisie” tömegeit.

Látni kell azonban, hogy a náci mozgalom nem volt képes az önmagukban véve egymással antagonisztikus viszonyban lévő ideológiai és politikai stratégiai elméleti elemeket, az ezeket elfogadó és a mozgalomhoz csatlakozó politizáló rétegeket hosszú ideig megfeleltetni egymással.¹⁶

Már a kortársak is felismerték, hogy az 1933-as náci politikai győzelem a konzervatív elitcsoportok szövetség-jellegű támogatásának volt többek közt köszönhető. A szövetség azon az elvi alapon konstruálódott, hogy az elit a későbbiekben is kézben tudná tartani Hitlert és mozgalmát, valamint a csatlakozó tömegmozgalmat. Az elit „új” és „rég” csoportjainak egyesülését fejezi ki az a kép, amikor a politikai kontinuitás és a teljes egyetértés egyik megnyilvánulásának szánt jelenetben 1933. március 21-én, a „potsdami napon” Hitler mint a dinamikus politikai változások motorja meghajol Hindenburg birodalmi elnök előtt, aki pedig tudvalevőleg a régi Németország erejét juttatta eszébe a bel- és külföldi szemlélődőknek. A náci hatalomátvétel idején tehát még/már színen van a kontinuitások antagonizmusa, mely a politikai spektrumot negatív, később nihilista irányba polarizálta, majd pedig szétrebbantotta.

Bár az eddigiekben láthattuk, hogy a náci diktatúra nem kis részben kontinuos történeti szálak összegződése révén jöhetett létre, nem tarthatjuk teljesen véletlennek azt sem – éppen a történeti kontinuitások jellege miatt –, hogy 12 éven belül ezek ellentmondásai a kontinuitások megtöréséhez, végeredményben a Birodalom vereségéhez és bukásához vezettek.

1933-at a továbbiakban a német történelem adott időszakában meglévő diszkontinuitások fényében is megpróbáljuk bemutatni. Másszóval: amilyen mértékben a kontinuos elemek segítenek azokat a politikai folyamatokat megérteni, melyek Hitler hatalomra jutását lehetővé tették – gyakori angolszász terminológiával élve: „What made Hitler possible” –, ugyanannyira tanulságosnak látszik talán azt is megfontolni, hogy ugyanez az év egy olyan történeti korszak kezdetét is jelzi, melyben ezek a kontinuos elemek megtörnek.

A politikai elitel kapcsolatban elmondható, hogy a hatalomátvételt követően egyre növekvő mértékben megfigyelhető a tradicionális elitfaktorok hatalomból történő kiszorítása, a rezsim folyton erősödő hatalmi, politizáló autonómiájának növekedése áráként. Másodsorban: megfigyelhető a hagyományos erőket alkalmazó „powerpolitics” politikai módszerek tranzíciója egyfajta rasszista imperializmus keretei közé, mely a rezsim politikai image-nek középpontjába az antiszemitizmust mint tartalmi elemet, valamint a karizmatikusságot mint formai elemet helyezi.

1936–37 előtt nem volt lényeges érdekellentét a náci vezetés és a hagyományos elitcsoportok között.¹⁷ Ekkor sokkal inkább kölcsönös érdekszövetségekről lehet beszélni. A baloldal 1933-as brutális megtörése közvetlenül is a vagyonos elit érdekeit volt hivatva szolgálni. Ugyanakkor megkezdődött egy olyan „szociálpolitika” gyakorlatának alkalmazása, ahol a szakszervezetek szétzúzásával legyengítették a szervezett munkásság tárgyalási pozícióit és a bérek és az életszínvonal alacsony szinten tartásával a gazdasági fellendülés alapjait. Ez pontosan az a fajta gazdaságfilozófia volt, melyet a tőkés beruházók magukévá tettek. A bevezetett magas vámtarifák és az egyidejűleg hozott jelentős agráröllő-csúszás a gabonatermelőket érintette, főképpen kedvezően, és tette őket is a rendszer támogatóivá. Az újrafegyverkezésnek adott határozott és jelentős prioritás, a katonai erőknél adott kiemelt politikai státus és az ideológia szerves részeként megjelentett nagyratörő, revizionista külpolitika teljes mértékben kiszolgálta a katonai elit hatalmi érdekeit és az elitcsoportok összességének kedvezett munkaerő- és nyersanyag illetve áruszükségletével.¹⁸

Mindebből következik, hogy 1933-ban és a rákövetkező első években a náci politikai főirányvonal követte a tradicionális elit törekvéseinek irányát. Ide sorolható még az SA vezetésének 1934-es, a társadalmi béke fenntartására való hivatkozással történt felszámolása is. A felsorolt példák azt az általánosabb érvényű megállapítást engedik megtenni számunkra, hogy a náci uralom első éveiben bel- és külpolitikai téren egyaránt megtalálhatóak voltak a wilhelmi korszaktól kölcsönzött politikai stratégiai prioritások, melyek restaurálták a Weimari Köztársaság idejében némiképp kiszorult konzervatív hatalmi elit pozícióit. 1936 után azonban jól nyomon követhető, hogy a rezsim egyre jobban függetleníteni igyekszik magát attól az elitől, amely korábban a hatalomra segítette. A négyéves terv bevezetése ebben az évben, Schacht menesztése a Gazdasági Minisztériumból 1937 végére a konzervatív erők pozícióvesztését jelzik a gazdasági szférában: von Neurath kicserélése Ribbentroppal a Külügyminisztérium élén tovább gyengítette helyzetüket. Legalábbis 1938 elejétől kezdődően a hagyományos elit prominens képviselői kezdtek eltávolodni a náci politikai kurzustól, kezdetét vette az az „elidegenedési folyamat” amely az 1944. évi Hitler elleni merényletben a tradicionális elit aktív előkészítő és lebonyolító szerepéhez vezetett.¹⁹ A júliusi merénylet után Hitler és pártja is nyíltan kifejezésre juttatta ellenszenvét a német arisztokrata körök képviselőivel és a Wehrmacht vezérkarának egyes tagjaival szemben.²⁰

A fenti vázlatos eseménytörténeti adalékokon kívül a szakításhoz vezető utat a kontinuitás-diszkontinuitás problematikájával is meg lehet világítani. A hagyományos expanzív jellegű német külpolitika azon a premisszán alapult, hogy lehetséges és szükséges Németország hegemoniája Közép-Európában valamint bizonyos fokú tengerentúli kolonizációs tevékenység is. Ezzel a külpolitikai doktrínával szemben állt Hitler érdektelensége Németország tengerentúli kolonizációs tevékenységében, illetve az a gyakorlat, ahogy a hagyományos európai hegemoniára törekvést összekapcsolta a szociál-darvinista jellegű utópiával, hogy Németországnak létkérdés ez a hegemoniáért folytatott harc.

A németeknek a világot kell uralniuk – vagy el kell veszniük. Ezzel a felfogással a külpolitikába emelkedett egy metahistorikus elem: egzisztencializmus nemzeti fokon. Ez az, ami minőségileg más és teljes mértékben új a hitleri külpolitikai doktrínában, bár igaz, hogy a korábbi wilhelmi expanzionizmusból nőtt ki, de lényegében diszkontinuitást idézett elő. Az imperialista célok erőteljes rasszista megideologizálása is szakítást jelentett a tradicionális doktrínával.

Egy másik szakítási pont történetileg az antiszemitizmus döntővé válása a német politikai életben.²¹ Bár maga az antiszemitizmus nemcsak a német közgondolkodás elemeként jelentkezett a 19. század végétől kezdődően, hanem más európai országokban is, például abban a Monarchiában, ahol Hitler felnőtt. Viszont csak Németországban vált mind a kül-, mind a belpolitika döntő komponensévé. Ehhez azonban itt csak az 1933-as hatalmi struktúraváltáson vezethetett az út. Az antiszemitizmus prioritása, mely a német és az európai zsidóság gazdasági, szellemi jelenlétének, örökségének, majd fizikai létének megsemmisítését tűzte ki célul – ez az a jellegzetesség, amely a legmarkánsabban mutatja meg a két birodalom közötti diszkontinuus elemet. Bármennyire is fontos Hitler személye és a saját maga készítette ideológia ebben a folyamatban, nem lehet őket abszolútizálni.

Nem vitatjuk, hogy az antiszemitizmus uralmához a politikában csak Hitler hatalmas személyes kezdeményezésén, majd vezetésén illetve a náci hatalom olyan értelmű küldetés tudatán keresztül vezetett az út, melyben a küldetés célját csak Németország megtisztításával tudták csak elképzelni. Hogy Max Weber-i terminológiát használjunk: az örült, paranoiás, fajgyűlöleten alapuló ideológiából a tömeggyilkosságnak a kormánypolitikába való átmenete azzal a német politikatörténeti diszkontinuitással járt, hogy a „legális-racionális” kormányzási formát felváltotta egy „karizmatikus” forma. Ez elkerülhetetlenül vezetett ahhoz, hogy a német állam Hitler idejében a törvénytelenések uralmának törvényesítőjévé, káoszteremtővé válik. A karizmatikus politikai gyakorlat aláássa a tradicionális állami bürokratikus keretek eredetileg alkotmányosan szabályozott formáját és a működési elveket.²²

Ahogy pedig a Führer egyre magabiztosabbá válik, és kezdi elhinni és elhitetni csalahatalmanságát, és egyre erőteljesebben hirdeti a „misszió” céljának nemes jellegét, úgy tesz az általa preferált, kevésbé bürokratikus kormányzási metódusok lehetővé és mind nyilvánvalóbbá a hagyományos központi kormányzat fokozatos dezintegrálódását a különböző intézményekre azzal a céllal, hogy bürokratizálja a karizmatikus ideológiát.

A civil kormányzat elkeseredett bürokráciavédő küzdelmében egymással rivalizáló ágensek káoszává züllik. Az államiság és a törvényesség koncepciójának erőteljes Führerhez való kapcsolása – alárendelve ezeket a „vezér” akaratának és megkérdőjelezhetlen bölcsességének – az elméletben és a politikai gyakorlatban egyaránt a legteljesebb értelemben vett szakítást jelentette a „Rechtstaat”-tól, még ha annak alkotmányos elvei a gyakorlatban csak kis részben realizálódtak. A kormányzati munkastílus erőteljes tartalmi változásokat is takart: a mommseni értelemben vett ámokfutás a Harmadik Birodalom utolsó éveiben csak e megváltozott keretekben válhatott valóra.²³

1933 tehát olyan év a német történelemben, mely az általunk is tárgyalt történeti kontinuitásokból vett elemek eredőjeként eredményezett logikusan egy hatalmi struktúraváltást. Ez a struktúra, karizmatikus vezetőjével az élen, lehetővé és szükségszerűvé tette az őt szülő kontinuitások megtörését. 1933 eseményeiben a kontinuitás eredői és a diszkontinuitás gyökerei egyaránt megtalálhatóak.²⁴

A teljes katasztrófa 1945-ben, a totalitárius hatalom összeomlása adott lehetőséget arra, hogy – legalábbis – a Szövetségi Köztársaságban a weimari időszaknál stabilabb alapokon építkezhessenek a liberális demokrácia erői. Ez azonban már egy másik történeti elemzés tárgya.

JEGYZETEK

1. A dolgozat, melyet elsősorban az utóbbi negyven év német, brit és angol történetírás számunkra legjelentősebbnek tartott feldolgozásaira, historiográfiai művekre és kisebb részben primer forrásokra építve írtunk, műfajilag pedig a történelmi esszé és a historiográfiai számadás határmezsgyéjére helyeznénk, a következő négy elméleti kérdés körüljárása igényével készült.
 - I. Miként jelentkezik a történetírásban az Iggers által is megfogalmazott jelenség, hogy tudniillik a múltat a jelentől elválasztó szakadék elmélyülőben van, s hogy „a mai világban kezd a jelen (...) elfutni a történelemtől”, mivel a modern társadalom tudata a diszkontinuitásra épül. vö. *G. Iggers: A német historizmus, Gondolat, 1988. 390., J. Plumb: Death of the Past. Pelican 1968., T. Schieder: Erneuerung des Geschichtsbewusstseins. In: Staat und Gesellschaft im Wandel unserer Zeit, München, 1958. 188–207.*
 - II. 1933 hogyan magyarázható a német történelmi kontinuitásokkal, illetve 1933 milyen újabb szempontokat vehet fel a megelőző német történelmi problémákkal kapcsolatban vö. *I. Nipperdey: 1933 und die Kontinuität der deutschen Geschichte. In: Nachdenken über die deutsche Geschichte, München 1986. 186–205. Martin Broszat: Der Staat Hitlers dtv., München, 1971. 423–443.*
 - III. Annak megfigyelése, hogy a történetírás történetében szintén léteznek kontinuus elemek és melyek a(z) (át)törési pontok. Nagyon magasszintű bevezető tanulmány erről: *K. Hildebrand: Das Dritte Reich. Wien, 1980.*
 - IV. A kontinuitásokkal és diszkontinuitásokkal számot vető történetírás hatékonysága, a módszer alkalmazhatóságának határai egy adott történelmi probléma esetében.
2. *E. J. Feuchtwanger* (ed.): *Upheaval and Continuity, A Century of German History. 1973. 188–207. G. Ritter: Das deutsche Problem. München 1962. H. U. Thamer: Verführung und Gewalt. Siedler Vg. 1986. Bibó István: Az európai egyensúlyról és békéről. In: Válogatott tanulmányok I. kötet. 429–430.*
3. *Emil Ludwig: Geschichte der Deutschen. Zürich 1945. 295–298. Fritz Wagner: Moderne Geschichtsschreibung. Berlin, 1960. H. Mommsen: National Socialism. Continuity and Change. In: W. Laqueur: Fascism. A Reader's Guide. 1979.*
4. *W. M. Montgomery: From Luther to Hitler. London, 1946. Edmond Vermeil: L'Allemagne contemporaine 1890—1950. (1–2) Paris, 1953–54. W. Wippermann: „Deutsche Katastrophe 'oder' Diktatur des Finanzkapitalismus” Ez jó összefoglalója az idevonatkozó irodalomnak. In: Zur Interpretationgeschichte des Dritten Reiches im Nachkriegsdeutschland. Stuttgart, 1976. W. L. Shirer: The rise and Fall of the Third Reich, London, 1962.*
5. *Gerhard Ritter: Europa und die deutsche Frage. Betrachtungen über die geschichtliche Eigenart des deutschen Staatdenkens. München, 1948. Friedrich Meinecke: Die deutsche Katastrophe. Wiesbaden, 1950. Gerhard Ritter: Das Problem des „Militarismus” in Deutschland. – Historische Zeitschrift 177 (1954) 21–48.*
6. Itt elsősorban a hamburgi történész Griff nach der Weltmacht című, 1961-ben, Düsseldorfban megjelent művére gondolunk, melyben csaknem kizárólag hivatalos okmányanyagra támaszkodva az első világháborút megelőző és a világháború alatti német expanziós hadicélokot a náci világalmai tervek közvetlen és szervez előzményként aposztrofálta. Munkássága azóta is a német historizmus elleni kihívás példázata. A témában azóta legjelentősebb műve az 1969-ben megjelent *Krieg der Illusionen* c., ugyancsak Düsseldorfban megjelent műve. Ezenkívül I. még: *Der Erste Weltkrieg und das deutsche Geschichtsbild. Düsseldorf. 1977.*
7. A bielefeldi professzor, a „Geschichte und Gesellschaft” c. folyóirat egyik alapító szerkesztője műveiben az egyik leglényegesebb alapprobléma a német modernizáció és iparosodás egybevetése a német politikai hagyományok demokratizálódásával. Egyik legfőbb érdeme, hogy kimutatta: az elsőtől nem feltétlenül következik a második. „A német Második Birodalom és a hitleri Reich közötti történelmi kontinuitások közül kiemelt az inadekvát politikai, államszervezeti konstrukciók jelenlétét a modern ipari társadalom és gazdaság felépülésének korában. A „modern szociális állam” megléte feltétele lett volna az ipari társadalom fejlődési rendellenességeinek tragédiamentes feloldásához. *H.-U. Wehler: Krisenherde des Kaiserreiches 1871–1918. Göttingen, 1970. 161. Uő.: Das deutsche Kaiserreich 1871–1918. Göttingen, 1973.*
8. *W. J. Mommsen: Domestic Factors in German Foreign Policy Before 1914. – Central European History, VI. no. 1. 1973.*
9. *Alfred Kruck: Geschichte des alldeutschen Verbandes (1890–1939). Wiesbaden, 1954. Gordon Craig: Germany 1866–1945. Oxford, 1978. Főleg: 252–254. Dirk Stegmann: Die Erben Bismarcks Cologne. 1970. 113.*

10. *H.-U. Wehler* szintén rendkívül erősnek és homogén kapocsnak tartja az ún. „social imperialism” jelenlétét. Olyan elemnek, mely a Bismarck-érától a Harmadik Birodalomig haladva azt jelenti, hogy a külpolitika a belpolitika „görcsoldója” (Krisenstrategie), valamint a fennálló uralmi viszonyok konzerváló ereje. A „social imperialism” elve végigkíséri a német politikai vezetést Bismarcktól Bülow, Tirpitzen át Hitlerig. Ezt ő úgy tekinti, mint egy extrém, aktív terjeszkedő külpolitikai tevékenység „Ostland” felé való kitörését, egy alapvetően konzervatív belpolitikai stratégia jegyében. vö. *Krisenherde des Kaiserreichs, 1871–1918. Göttingen, 1970. 161.* Bővebben a kérdés historiográfiájáról lásd. Klaus *Hildebrand: Das Dritte Reich. 180–191.*
11. Klaus *Hildebrand: i. m. 112–113.* A szerző itt figyelmeztet arra, hogy a modernkori német történelem 1862 és 1945 közötti szakaszában a bel- és külpolitikája nem írható le kizárólag a szociális imperializmus jelenségével, hiszen „a bismarcki és a hitleri politika minőségi megkülönböztetésének kulcsa abban rejlik, hogy egyikük a Birodalom alapítása után azon igyekezett, hogy a külpolitikai keretek és a béke fenntartása jegyében a belpolitikai rendet nagyjában-egészében megőrizze, míg a másik egy háborús expanzionizmus vonzásában addig ment el, hogy még a társadalmi és uralmi struktúrát is kérelhetetlenül lerombolja.”
12. *H. Mommsen: Antifascism. In: Marxism and Wilhelmine Society, N. Y. 1972. 134–141. E. Nolte. (ed.): Theorien über den Kommunismus und Faschismus. Köln, 1970. Wolfgang Abendroth, (ed.): Faschismus und Kapitalismus. Frankfurt, 1967.*
13. vö. Bibó immár klasszikus tanulmányával a történelmi zsákutács fejlődésről a német történelemben (Válogatott művei II. kötet) *Craig: i. m. 550–551. Hitler's Secret Book. Szerk: Salvator Attanasio, Bev. Telford Taylor. N. Y. 1961.*
14. Louis *Snyder: Roots of German Nationalism, Bloomington, 1978. Th. Dürstberg: Der Stahlhelm und Hitler Köln, 1949.* Craig a már említett művében feleleveníti Alfred Hugenberg filmcézár emlékét, aki a Pängermán Liga (1890) és a Vaterlandspartei megalapítója. 1929 után a Krupp egyik vezetőjeként (igazgatója is volt) az UFA tulajdonosaként Hitler egyik erőteljes támogatója. A német nép stagnálásának oka szerinte a parlamenti demokrácia bevezetése. *Craig: Im. 508.* Arra a körülményre is érdemes utalni, hogy 1933 február 17-én Göring utasítja az összes rendőri szervezet az SA SS és a Stahlhelm alakulatokkal való akciógépségekre a baloldali erők ellen. Bővebbet erről: *K. Bracher: Die Nazi Machtergreifung Köln, 1960. 72 és kk.*
15. *Geoffrey Eley: Reshaping the German Right. Yale University Press, 1980. 105.* valamint vö. 1,5,11,12 fejezetek *Geoffrey Eley: The Wilhelmine Right „How it Changed”, Croom Helga, 1978.*
16. *George K. Romoser: The Politics of Uncertainty – Social Research XXXI., 1964 Thomas Nipperdey: Nachdenken über die deutsche Geschichte. München, 1986. 193–195.*
17. *M. Broszat: Deutsche Geschichte seit dem Ersten Weltkrieg. Stuttgart, 1971. 812–815.*
18. *F. Neumann: Behemoth: The Structure and Practice of national Socialism, Gollancz, 1942. Weltherrschaft in Viseier. hrsg. von W. Schumann und L. Westler, Berlin-O. 1975 K. Hildebrand: Innenpolitische Antriebskräfte. Darmstadt, 1978, 175–197.*
19. Fontos, hogy a hadsereg vezetői sem voltak ezalól kivételek, talán a 85 éves von Mackensent és von Hammersteint kivéve. vö. *L. Shirer: i. m. 221.* Megjegyzendő, hogy mind a két német államban különleges politikai szerepet kapott az ellenállás kutatása, elsősorban hatalmi-legitimációs okok miatt. Például: *Fabian von Schablendorff: Offiziere gegen Hitler, Zürich, 1946. Rudolf Pechel: Deutscher Widerstand. Zürich, 1947.* Megfigyelhető, hogy míg közvetlenül a háború utáni időkben a hatalmi eliten belüli ellenállás volt a nyugatnémet kutatások középpontjában, a 60-as évektől kezdve a társadalom egyéb rétegeiben megmutatókozó ellenállási pontok kerültek előtérbe. pl. *Rahl Dahrendorf: Demokratie und Sozialstruktur in Deutschland, München, 1961.*
20. Van forrás arra, hogy 1944. július 20-án 4980 főt végeztek ki. A GESTAPO 7000 letartóztatást tartott nyilván. A Führer és a Flotta közti tárgyalások jegyzőkönyvei, 1944. In: *Documents of the 20th Century European History. OUP, 1983. 34. K. Hildebrand: i. m. 103–104.*
21. *L. Davidowicz: The war Against the Jews. N. Y. 1975. U. Adam: Judenpolitik im Dritten Reich. Düsseldorf, 1972. G. Sereny: Into that Darkness. N. Y. 1974. D. Erdmann: Handbuch der deutschen Geschichte. Stuttgart. 1960, 212–213.*
22. *M. Broszat: i. m. 822–823.*
23. *H. Mommsen: i. m. 201–202.*
24. *H. Mommsen: i. m. 210.*